

Elşən Mirişli

Gence şəhəri
tarixçi

IV Yazı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hadisələri qabaqlamaq üçün apardığı daxili və xarici siyasətə baxmayaraq sosialist bloku hökuməti kifayət qədər qətiyyətli olmamaqda təqsirləndirildi. Sosialistlər belə hesab edirdilər ki, kabinet ingilislərin fəaliyyətinə kifayət qədər diqqət yetimmir, qonşu Gürcüstanda isə onların siyasəti qətiyyətlə dəf edilir. Onlar deyirdilər ki, ölkənin xarici düşməndən qorunması planı və qətiyyətli xarakter daşması təsadüflükdən uzaq olmalıdır.

Sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün parlament 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında cümhuriyyətlərin hüquqlarını və ərazi bütövlüklerini birgə müdafiə etmək haqqında bağlanmış müqaviləni bir səsə qəbul və təsdiq etdi. Bu müqavilə, şübhəsiz, böyük siyasi əhəmiyyətə malik idi. Təkcə iki suveren dövlət arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə kömək etmirdi, həm də Denikin təhlükəsinə qarşı birgə tədbirlər görülməsini nəzərdə tuturdu. Zaqafqaziya cümhuriyyətlərinin birgə mübarizəsi işinə daşnak Ermənistanı böyük ziyan vururdu, o, nəinki müqaviləni imzalamır, əksinə, regionda Denikin işğalına kömək edirdi.

Bütün parlament fraksiyaları müqaviləni bəyəndilər. Yalnız Azərbaycan bolşevikləri onun təsdiqinə səs vermiş müsəlman sosialistlərini kəskin tənqid edərək müqaviləni "bir parça kağız" adlandırdılar. Bolşeviklərin fikrincə, xalqların yaxınlaşması yalnız sovet hakimiyyəti şəraitində mümkün ola bilərdi. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir, çünki o zamanı çətin şəraitdə Gürcüstanla mehriban qonşuluq münasibətlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində sabit vəziyyət üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Gürcü sosialistlərini sosial-şovinistlər adlandıran bolşeviklər bunu yaddan çıxarırdılar ki, gürcü hökuməti demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi sahəsində ciddi addımlar atmışlar: yerli özünüidarə orqanları yaradılmış, kəndlilərə torpaq verilməsində müəyyən iş görülmüş, Məclis-i Məbusan çağırılmış və sairə.

Müsəlman sosialistlərinin parlament işində dəyişiklik yarada bilmədikləri üçün onların Rusiyadakı partiya həmkarları olan menşeviklər (menşevik partiyasının Bakı komitəsi nəzərdə tutulur) də tənqid edirdilər.

Nəsib bəy Yusifbəyli yeni hökuməti təşkil edərkən sosialist fraksiyasının bir hissəsi koalissiyanın zəruriliyi mövqeyində dayanırdı, fraksiyanın digər hissəsi isə koalissiyanın əleyhinə idi, onlar belə hesab edirdilər ki, bu zaman parlamentin işinə təsir göstərmək mümkün olmayacaq. O zaman qeyd etdiyimiz kimi, koalisiya mövqeyi üstün gəldi və 2 sosialist kabinetin tərkibinə daxil oldu. Lakin hökumətin fəaliyyəti dövründə həmin sosialistlər vəziyyətin ümitsiz olduğu qənaətinə gəldilər. Qonşu Gürcüstanda artıq müəyyən demokratik dəyişikliklər baş verdiyi halda Azərbaycan zəhmətkeşləri hələlik real azadlıqları qismən əldə etmişdilər. Hələ Fətəli xan Xoyski hökuməti dövründə verilmiş yerli özünüidarə orqanları yaratmaq vədi heç yada da düşmürdü. Eyni

vəziyyət Nəsib bəy Yusifbəyli kabinetinin dövründə də dəyişməz qalırdı. Halbuki, əyalətlər belə idarələrə böyük ehtiyac hiss edirdilər, yalnız yerli özünüidarə onları inzibati polis hakimiyyətindən xilas edə bilərdi.

1919-cu ilin yanvarında müddəti başa çatan şəhər özünüidarəsi məsələsi barədə də parlamentdə çox danışılsa da, heç bir iş görülməmişdi. Nəsib bəy Yusifbəyli sosialistləri bolşeviklərə rəğbətə günahlandırır, onlar isə bildirirdilər ki, bolşeviklərin yox, fəhlələrin mənafeyini müdafiə edirdilər. Eyni zamanda belə təzyiq sağ hümmətçiləri Müsavat və onunla koalisiyada olan partiyalarla sazışə aparırdı. Belə şəraitdə yaranmaqda olan yeni hökumət böhranına müxtəlif münasibət mövcud idi. Hər bir qəzet yaranmış vəziyyəti öz partiya mövqeyindən izah edirdi. "Azərbaycan" qəzetinin bir məqsədi var idi: o, hökumətin xidmətlərini sadalayır, bu dövr ərzində Lenkeran qəza-

irəli sürmədilər. Kəndli qurultayının sosial-demokratları müdafiə edən qətnaməsində deyirdi: "Rus inqilabının ən böyük nailiyyətlərindən biri də torpağın kəndlilər arasında bölünməsi haqqındakı şüardır. Buna görə də biz parlamentdən və hökumətdən qısa müddət ərzində torpaq məsələsini nizama salmağı və kəndlilərin tələblərini ödəməyi tələb edirik.

Hələ 1918-ci il iyunun 22-də Fətəli xan Xoyski hökuməti Zaqafqaziya seyminin torpaq islahatı haqqındakı qərarını həyata keçirməli idi. Lakin bu məsələnin həlli Məclis-i Məbusan çağırılana qədər təxirə salındı və beləliklə həll olunmadı.

1919-cu il oktyabrın 23-də Məclis-i Məbusanda daxili işlər nazirinin irəli sürdüyü mətbuat haqqında qanun müzakirə edildi. Layihədə bir sıra məhdudiyat tədbirləri nəzərdə tutulurdu. İlk oxunuşda qanun layihəsi böyük mübahisəyə səbəb oldu. Məsələn, bildirilirdi ki, nəşr redaktoru savadlı şəxs ol-

malmasını həmin proqramın qəbul edilməsi ilə şərtləndirdilər. Proqramda tələb olunurdu:

1. Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqlarına fəal yardım göstərmək;
2. Qonşu cümhuriyyətlərlə bütün mübahisəli məsələləri həll etmək;
3. Fəhlə təşkilatlarının təcibini dayandırmaq və siyasi görüşlərinə görə həbs edilənlərə azadlıq vermək;
4. Ölkədə qanunsuzluq və özbaşınalıq son qoymaq və siyasi azadlıqlara dair məhdudiyatları ləğv etmək;
5. Torpağın dərhal kəndlilərə verilməsi haqqında dekret qəbul etmək, torpaq məsələsinin tam həllinə qədər bütün icarə müqavilələrini ləğv etmək, həmin müqavilələri kəndlilərin ixtiyarına buraxmaq;
6. Ərzaq məsələsinin tənzimlənməsi üçün qəti tədbirlər görmək.

22 dekabr 1919-1 aprel 1920 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Beşinci hökumət kabinetini və II Nəsib bəy Yusifbəyli hökuməti təşkil olun-

lu dəyişikliklər baş verdi. İdarəetmə sistemi yaradıldı və bu sistemə əsasən ümumi, azad və bərabər seçkilər əsasında parlament seçildi. Məclis-i Məbusan ali dövlət hakimiyyəti orqanı idi. Başlıca vəzifəsi hökumətin fəaliyyətinə nəzarət idi. Parlamentdə üstünlük Müsavatın tərəfində olsa da, bu partiya heç vaxt başqa partiyaların dəstəyi olmadan hökumət təşkil etməmişdi. Müsavat partiyasının hökumətə tam nəzarət etməməsi hökumət böhranlarına səbəb olurdu.

Azərbaycan Məclis-i Məbusanı bir neçə islahat keçirdi. Bunlardan ən əsərlisi, qadınlara seçki hüququnun verilməsi idi ki, bu da Azərbaycanı, qadınlara kişilərlə bərabər siyasi hüquqlar verən ilk müsəlman və türk dövləti elədi. Digər mühüm tədbir Bakıda Dövlət Universitetinin açılışı oldu. Bu vaxta qədər şəhərdə bir neçə institut vardı, bunlar universitet kimi birləşdirildi və dərhal Bakı Universiteti cümhuriyyətin aparıcı mədəni mərkəzi oldu.

Lakin Azərbaycan parlamenti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

torpaq islahatı sahəsində uğur qazanmayıb. Bunun səbəbi torpaq sahiblərinin şiddətli müqavimat göstərməsi idi.

Yeni dövlətin iqtisadiyyatı bütünlüklə neftin ixracı ilə bağlı idi. Neftin isə əsas istehlakçısı Rusiya idi. Amma vətəndaş müharibəsi Rusiyanın bu bazarını bağlamışdı. Neftin istehsalı və ixracı sürətlə azalırdı, bu da onun qiymətinin son dərəcə aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən də, təbii ki, fəhlələrin əmək haqqı azaldılırdı, bunun nəticəsində də tətillər artır və proletariatin bolşevik və rus meyilləri güclənirdi.

1918-1919-cu illərdə Azərbaycan hökuməti maliyyə cəhətdən çətin böhran keçirirdi. Rusiya İmperiyasının maliyyə sistemindən çıxan və yeni yaranan cümhuriyyətə, aparatın və ordunun saxlanılmasına böyük miqdarda pul sərif edirdi, bu isə onu iflas dərəcəsinə gətirirdi. Bununla belə, bu maliyyə böhranları nəticəsində ölkənin tam iqtisadi iflasının qarşısı yenə Bakı neftinin sayəsində alınırı. Nefti pul gətirməyə də, Azərbaycana xaricdən muntəzəm kredit almağa imkan verirdi.

İngilislər Bakını işğal etdikləri vaxt, ordunu saxlamaq üçün Rusiya dövlət bankının keçmiş şöbəsi olan Bakı dövlət bankını demək olar ki, talamışdılar. Rəsmi "Azərbaycan qəzeti" 1919-cu il martın 20-də yazırdı ki, ingilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə 213 milyon manat pul borcludur. Hökumət bu pulların və Bakı dövlət bankından aparılmış bəzi qiymətli əşyaların qaytarılmasını ingilislərdən xahiş edir. İngilislər isə bildirdilər ki, pullar və qiymətli əşyalar ancaq o vaxt qaytarıla bilər ki, Azərbaycan qar Rusiyanın müharibədən əvvəlki borclarının bir hissəsini qaytarmaq üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürsün (məlum olduğu kimi bolşevik Rusiyası hökuməti bu borcları qaytarmaqdan imtina etmişdi). Beləliklə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz pullarını və qızılını geri ala bilmədi, bu da xəzinənin onuz da ağır olan vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Bu maliyyə vəsaitləri talanmasaydı güclü ordu yaratmaq və dövlət aparatını maliyyələşdirmək planı sürətlə icra olunaçaqdı. İngilislər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə maliyyə vəsaitlərini talamaqla ən böyük və sarsıdıcı zərbə vurmüşdülər.

Əmək nazirliyinin xətti ilə Əhməd bəy Pepinov təcili olaraq kəndlilərin xeyrinə mülkədar və digər torpaq sahiblərinin ödənişsiz özəlləşdirilməsi haqqında islahat proqramı hazırlayırdı. Lakin islahat yolunda o, böyük maneələrlə rastlaşırdı. Müsavat və bitərəflər fraksiyası və İttihadçılar Məclis-i Məbusanda bu məsələ müzakirə olunarkən bu islahat proqramını qəbul etmir. Parlamentin mərkəzi bu məsələdə sosialist fraksiyasına heç bir güzəştə getmir və onların proqramlarını qəbul etmirdilər.

Müstəqilliyin nəticəsi olaraq Azərbaycanın daxili həyatında çox-

(ardı var)